

CUMHURİYET İLE BİRLİKTE OSMANLILARDAN DEVİR ALINAN EKONOMİK MİRASIN IŞIĞINDA ATATÜRK VE İKTİSAT *

Ass. Dr. S. Rıdvan KARLUK

Türkiye'nin bugün karşı karşıya bulunduğu sorunlar, Birinci Genel Savaşın sonra kesin olarak gerçekleştirilmeyi göze aldığı ve Atatürk'ün deyişiyle «muasır medeniyetler seviyesine» ulaşma savaşında karşılaşmış olduğu zorlukların hâla çözümlenememiş olması noktasında toplanmaktadır. Gerçekten Cumhuriyet döneminden çok önce, Türkiye, kendisinden ekonomik yönden üstün olan Batı'ya ulaşmak için birçok çabaya girişmiştir. Atatürk'ün Cumhuriyet rejimi ile birlikte Osmanlılardan devraldığı ekonomik ve sosyal yapıyı bilmek, O'nun ekonomik alanda yapmak istediklerine ışık tutması bakımından gereklidir.

Bu nedenle Atatürk devrimlerinin kökenini, Cumhuriyet döneminden çok öncelere, II nci Mahmut'a ve hatta III ncü Selim'e kadar uzatmak mümkündür (1). Aslında mazisini bilmeyen kişiler geleceğe puslu gözlükler arkasından bakarlar ve sisli bir dünya görürler. Bunun için, Cumhuriyet döne-

(*) Bu yazı, 10 Kasım 1975 tarihinde Atatürk'ün 37'nci anma yıldönümü münasebetiyle Eskişehir İktisadi ve Ticari İlimler Akademisi Konferans Salonunda düzenlenen «Atatürk ve Ekonomi» isimli açık oturumda yapılan konuşmanın genişletilerek metin haline getirilmesiyle meydana gelmiştir.

(1) M. BAYDAR, **Atatürk ve Devrimlerimiz**, İstanbul, 1973, s. 96.

minde ekonomik alanda yapılanları değerlendirebilmek ve Atatürk'ün ekonomi ilmine verdiği önemi anlayabilmek, ancak genç Cumhuriyete Osmanlı Devletinden intikal eden ekonomik mirası ayrıntıları ile bilmekte mümkündür. Cumhuriyet döneminden önceki ekonomik durumun bir panoramasını yapabilmek için ise, askeri ve politik durumdaki gözden uzak tutmamak gerekir. S. Selek'in ifadesiyle Milli Mücadeleyi ve onun sosyal ve ekonomik alanda getirdiklerini Birinci Dünya Savaşından kesin bir çizgi ile ayırmaya imkân yoktur. Bir bakıma biri, diğzerinin devamı ve sonucu olmaktadır (2). Aslında biz, biraz daha gerilere gitmekte yarar umuyoruz. Çünkü, Birinci Dünya Savaşından önceki dönemde Osmanlı Devletinin içinde bulunduğu ekonomik, sosyal, siyasal ve askeri durum, genç Türkiye Cumhuriyetinin bu alandaki politikalarını büyük ölçüde etkilemiştir.

Türkiye, 19 ncu asırda Avrupa devletlerinin askeri, siyasal ve ekonomik alanlarda ağır baskısı altında bulunuyordu. Osmanlı İmparatorluğunun Doğu ile Batı arasındaki köprü durumundaki coğrafi mevkii, geniş topraklar üstünde büyük bir pazara sahip olması, hammadde kaynaklarını işletememesi; sömürgeci Batının Osmanlı ülkesi üzerindeki iştahlarını kabartıyordu. Tanzimat (1839) ve Islahat (1856) Reformlarının yapıldığı zamanlarda bile Osmanlı Devleti, Batının ağır bir siyasal ve askeri baskısı altında idi (3). 1827 de Navarin'de İngiliz, Fransız ve Rus filoları Osmanlı donanmasını yakıyor, 1829'da Ruslar Edirne'yi alıp İstanbul'a kadar yaklaşıyor, Mısırlı Mehmet Ali Paşa Kütahya'ya kadar ilerleyip İstanbul'u tehdit ediyordu. Bunun üzerine II Mahmut Rusların yardımını istiyordu. 1833 Hünkar İskelesi Muahedesi ile Osmanlılar Rus himayesine giriyordu (4). Bu durumdan telaşlanan İngiltere, Mehmet Ali ve Rus tehlikelerine karşı Osmanlıları destekleyip bu hizmetine karşılık olarak 1838 Ticaret Anlaşmasını imzalıyordu.

Türkiye'nin kalkınma hamlelerine çok büyük bir darbe indiren sözü edilen Ticaret Anlaşması ve daha sonraki gelişmeler kanımızca Kurtuluş Savaşı ile daha sonraki Cumhuriyet döneminin ekonomik yapısını yönlendirecek ve M. Kemal Atatürk'ün nasıl bir ekonomik mirasa konduğunu ortaya çıkaracaktır. Şüphesiz içinde bulunulan durum, Atatürk'ün iktisadî düşüncelerinde büyük ölçüde etkiliyecektir. Bu nedenle reform tarihimizin

(2) S. SELEK, *Anadolu İhtilâli*, İstanbul, 1973, s. 11.

(3) N. BERKES, *Türkiye'de Çağdaşlaşma*, Ankara, 1973, s. 187-202.

(4) Bu konuda geniş bilgi için F. ARMAOĞLU, *Siyasal Tarih*, Ankara, 1964, s. 111-124'e bakılabilir.

genellikle pek iyi bilmediğimiz bu yönünün sonuçlarını iyice araştırmakta yarar vardır.

II Mahmut, zamanın İngiliz Dışişleri Bakanı Palmerstone'un Türk ordusunun İngiliz subaylarının emrine girmesi teklifini red edince, İngiltere askeri yardımdan vazgeçerek bunun yerine bir ticaret anlaşması imzalanması teklifinde bulunmuştur. Bu anlaşma ile uygulanacak ticaret rejimi sayesinde Batı Devletlerinin Türkiye'ye diplomatik destek sağlayacağı umulmuş ve anlaşmanın gerektirdiği liberal ekonomi kurallarının Türkiye'yi Batı uygarlığına kolayca sokabileceği sanılmıştır.

Bu anlaşma, Türkiye'nin kalkınma hamlelerine başlamış olduğu bir dönemde tam anlamıyla liberal bir ticarî ve iktisadî siyaset gütmesini gerektiriyordu. Zamanın Türkiye uzmanlarından David Urgan, eski Osmanlı rejiminin liberalizm olduğunu, bunun Avrupalılara bile örnek olması gerektiğini yazıyordu (5). İngiltere Dışişleri Bakanı Palmerstone ise anlaşmayı, «Şaheser» olarak tanımlıyordu. Bu anlaşmanın gerektirdiği liberalizm o sıralarda Batının hiçbir ülkesinde uygulanmıyordu. Gerçi daha öncelikle Batılılar kapitülasyonlardan yararlanıyorlardı. İthal malları için yüzde 3 gümrük resmi ödenmekteydi. Ayrıca Batılılar, Osmanlı ülkesi sınırları içinde vergi ödememekteydi. Bununla beraber serbest ticarete önemli sınırlamalar getirilmişti. İç ticaret Osmanlı tebâsı tarafından yapılıyordu. Ülke içinde «Yed-i vahit» denilen tekel usulü geçerliydi. Buna göre üretic, malını ruhsat sahibi tekel kuruluşlarına satmak zorundaydı. Bu usul, ithal mallarına karşıda uygulanmaktaydı. Oysa 1838 Anlaşması ile Osmanlı devleti, kapitülasyonlarında ötesine geçerek Batılılara son derece liberal haklar tanıyordu. Kısacası bu anlaşma, Osmanlı Devletini, Batılıların bir açık pazarı yapıyordu. Şimdi, 1838 Anlaşmasının belli başlı hükümlerini kısaca özetleyelim:

1. Anlaşma Osmanlı İmparatorluğunun tümünde uygulanacaktır.
2. Anlaşma «ilelebet mer'i ve muteber» olduğu gibi anlaşma hükümlerinden diğer bütün devletlerde yararlanabileceklerdir.
3. Kapitülasyonlar devam edecek ve bir anlaşmayla tanınan yeni imtiyazlar, eskilerine eklenecektir.
4. İngilizler ve ortakları her türlü eşyayı memleketin her tarafında istisnasız alıp satabileceklerdir.

(5) N. BERKES, 200 Yıldır Neden Bocalıyoruz, İstanbul, 1965, s. 23.

5. Yed-i vahit=tekel usulü tamamen terk ve iptal olacaktır.

6. İthalatta yalnız yüzde 3 ithal resmi ödenecektir. Ayrıca yüzde 2 oranında ek vergi alınacaktır (6). Bunun dışında ithal malları, memleketin her tarafına vergisiz girecek, yer değiştiriminde bile vergi alınmayacaktır.

Bu anlaşma ile Osmanlı İmparatorluğu Batının tamamen bir açık pazarı durumuna gelmiştir. Türkiye bu anlaşmadan hemen hemen bir asır sonra (91 yıl) yani 1929 yılında gümrüklerine hakim olabilecektir. Osmanlı İmparatorluğu, gümrüklerini bu anlaşma ile tamamen Batı ülkelerine açarken Batı ülkelerinden hâlâ sanayilerini yüksek gümrük tarifeleri ile koruyorlardı. Meselâ geçen yüzyılda ABD, sanayiini 1818'den 1833'e kadar ve iç savaştan sonra yüksek tarife duvarları arkasında korumuştur. Aynı şekilde Fransa 1808'den 1860'a kadar dışarıya karşı yüksek bir gümrük tarifesi uygulamıştır. Almanya'da 1844'ten 1860'a kadar ve 1879'dan sonrada yüksek bir gümrük tarifesine sahiptir (7). 16 Ağustos 1838 Anlaşması ile dışarıya karşı açılan gümrük duvarlarından sonra, yeni yeni kurulmaya başlayan ve henüz çocukluk dönemini atlatamamış olan Türk sanayii büyük bir çöküş içine girmiştir (8). Önce pamuk, daha sonrada ipek ve tiftik sanayi buhrana sürüklenmiştir. Zamanla tabak sanayi ve aile içinde yürütülen pamuklu sanayide bu durumdan zarar görmüş, pamuk ipliği üretimi gerilemiş ve pamuk, işlenmeden hammadde halinde satılmaya başlanmıştır. İslâm toplumları üzerine yapmış olduğu araştırmalar ile tanınan U. Rodinson bu durumu şöyle tespit etmektedir: «aynı yıl bütün Avrupa devletlerine uygulanan bu anlaşma bir Osmanlı sanayiinin kurulması yolundaki her teşebbüsü önceden engellemiştir. 1812 ile 1841 yılları arasında İşkodra ve Tirnova'da ipek dokuma tezgâhları sayı-

(6) XVII yüzyılda Osmanlı İmparatorluğunda ithal vergisi yüzde üç idi. İthal vergileri 1861-62 döneminde yüzde 8, 1907'de yüzde 11 ve Sevr Anlaşması ile yüzde 8 olmuştur. Lozan Anlaşması'na ekli Ticaret Mukavelesi'nin 1 nci maddesi ile 1 Eylül 1916 tarihindeki yüzde 11'lik tarife kabul edilmiştir. Bu sözleşme, 24 Temmuz 1923 tarihinde imza edilmiş 5 yıl süreyle yürürlükte kalmıştır. Bkz. İ. SOYSAL, **Türkiye'nin Dış Münasebetleriyle İlgili Başlıca Siyasi Andlaşmaları**, Ankara, 1965, s. 126.

(7) E. E. HAGEN, «An Economic Justification for Protection», **OJe** Vol. LXXII, November 1958, s. 496-514.

(8) Sözünü ettiğimiz çocukluk dönemini atlatamamış Türk sanayi terimi ile İktisat literatüründe oldukça kabul görmüş olan «yavru sanayi» (infant industry) veya aynı anlama gelmek üzere genç ekonomi (young economy) kavramlarına atıfta bulunuyoruz. Teorik bilgi için bkz. S. R. KARLUK, «Sanayileşme Süreci Yönünden Gümrük Tarifelerinin Genç Sanayileri Koruyucu Etkisi», **Eskişehir İ.T.İ.A. Dergisi**, Haziran 1975, s. 137-150.

sı 2000'den 200'e inmiştir. Anadolu'da her çeşit global ipek üretimi 19. yüzyılın ilk yarısında 50 yıl öncekinin onda birine düşmüştür» (9). Kısacası Ord. Prof. Reşat Kaynar'ında belirttiği gibi, özellikle 1838 anlaşması uyarınca Tanzimat döneminde izlenen serbest ticaret politikası ile iktisadi bağımsızlık büyük ölçüde kaybedilmiştir (10).

Bununla beraber, Türkiye'nin bu dönemde modern bir sanayi kurma çabalarında olmuştur. Fakat kurulan sanayi, serbest ticaret yüzünden daha ekonomik etkinliğe kavuşmadan yıkılıp gitmiştir. Gerçekten 1856 Paris Sanayi Sergisinde, devlet eliyle kurulmuş olan Türk fabrikalarının ürünleri sergilenmiştir. Bunlar arasında İzmit fabrikasının çuha, askeri elbiseler, Beykoz fabrikasının askeri kunduralar, çizmeler, palaskalar, Tophane fabrikasının tüfek, tabanca gibi ürünleri bulunmaktadır. Fakat bu sanayiın büyük bir çoğunluğu da Prof. Ö. C. Sarç'ın deyimiyle hiçbir varlık gösteremeyip, devletin devamlı parasını yiyen tüfeyle müesseseler durumuna gelmiştir (11). İstisnai bir durum olarak ise, Avrupa rekabetinden kendini koruyabilen halı, ipek iplik, zeytinyağı ve konserve ile değirmencilik alanlarında özel fabrikalar kurulabilmiştir (12).

Bu tarihten çok sonra 1 Mart 1922 de Atatürk bu durumu millet meclisinde söylediği şu sözler ile çok iyi bir şekilde dile getirmiştir: «Tanzimat'ın açtığı serbest ticaret devri, Avrupa rekabetine karşı kendisini müdafa edemeyen iktisadımızı birde iktisadî kapitülasyon zincirine bağladı. Teşkilât ve ferdi kıymet bakımlarından bizden çok kuvvetli olanlar memleketimizde birde fazla olarak imtiyazlı mevkide bulunuyorlardı. Kazanç vergisi vermiyorlardı. Gümrüklerimizi ellerinde tutuyorlardı. İstedikleri zaman istedikleri eşyayı ve istedikleri şartlar altında memleketimize sokuyorlardı. Bütün iktisat kollarımıza bu sayede mutlak hakim oluyorlardı. Efendiler, bize karşı yapılan rekabet, hakikaten çok gayr-i meşru, hakikaten çok kahredici idi. Rakiplerimiz, bu suretle inkişafa müsait sanayimizide mahvettiler. Ziraatimizi de rahnedar ettiler. İktisadî ve malî inkişaf ve tekamülümüzün önüne geçtiler. Efendiler, artık serbest ve bağımsız bir hayata atılan Türkiye için, iktisadî hayatımızı boğmakta olan kapitülasyonlar mevcut değildir.»

(9) M. RODINSON, **İslamiyet ve Kapitalizm**, İstanbul, 1969, s. 173.

(10) R. KAYNAR, **Atatürkçülüğün Ekonomik ve Sosyal Yönü Semineri**, İ.T.İ.A. 50 yıl Armağanı, İstanbul, 1973, s. 15.

(11) Ö. C. SARÇ, «Tanzimat ve Sanayimiz», **Tanzimat**, İstanbul, 1940, s. 428-437.

(12) D. AVCIOĞLU, **Türkiye'nin Düzeni**, Ankara, 1971, s. 76.

Bu şekilde Batı pazarlarına Osmanlı Devletinin tamamen açılmasından sonra, Batı sermayesinde Osmanlı Devletine akmaya başlamıştır. Hiçbir kalkınma programı ve planı olmadığı için, Batıdan alınan istikrazlar, çarçur edilmiş ve üretime dönük yatırımlara kanalize edilememiştir. Prof. R. Ş. Suvla'ya göre bu dönemde; 20 yıl içinde alınan istikrazların 5/6'sı tüketime gitmiştir. Bu istikrazların ancak 1/5'i Rumeli, Anadolu-Bağdat, Soma-Bandırma demiryolları, Konya ovası sulaması, rıhtım ve tersaneler gibi üretim faaliyetlerine yatırılabilmiştir (13). Bu dönemde ilk istikraz akdi, Reşit Paşa'nın sadrazamlığı sırasında 1850 yılında yapılmış fakat daha sonra bu mukavele red edilmiştir. Gerçekten ilk istikraz akdi, Dent Palmer and Company aracılığıyla yapılanıdır. Bu akid ile 3 milyon İngiliz lirası tutarında bir borçlanmaya gidilmiş fakat tahvillerin ihraç fiyatlarının düşük olması, faiz ve banka komisyonları yüzünden devletin eline ancak 1.5 milyon lira geçebilmiştir. Zamanla borçlanmalar giderek artmış ve her istikrazın faizini ödemek için yeni borçlar alınmıştır.

Bu dönemde sermayedarlar, tehdit ve rüşvetle, Türk devlet adamlarını borçlanmayada zorlamışlardır. Diğer taraftan devletin ileri gelenleri, bu durumdan hoşlanmaya bile başlamışlar hatta bir tanesi «bu devlet istikrarsız yaşayamaz» diyecek kadar ileri gitmiştir (14). Bu durum, 1875 tarihine kadar devam etmiştir. Bu yılda devlet gelirleri (1874-1875) 25 milyon Osmanlı lirası olarak görünürken gerçek gelir ancak 17 milyon lira civarındadır. Osmanlı Devletinin Batıdan almış olduğu istikrazların zamanla aşırı derecede çoğalması ve borç ödemede karşılaşılan güçlüklerin sonucu olarak, tarihte» Düyunu Umumiyei Osmaniye» diye anılan meşhur idare, Muharrem Kararnamesi ile 1881'de hukuken vucuda getirilmiştir. Böylece, ödenmeyen Türk borçlarına karşılık memleketin tabii kaynaklarının gelirlerine el uzatılmış ve bu kaynakları işletecek bir «menfaat şirketi» yaratılmıştır. Bu borçlar ödeninceye kadar Türkiye'nin tabii kaynaklarını bu idare yönetmiştir. Düyunu Umumiye İdaresi, görünürde Osmanlı Devletinin bir dairesidir. Fakat bu idare aslında tamamen bağımsız bir nitelikte Osmanlı Devleti içinde adeta bir ikinci maliye bakanlığı olarak görev yapmıştır.

Muharrem Kararnamesi ile tuz ve tütün tekelleri, pul, müskirat, balık resimleri, bazı illerin ipek öşürleri Düyunu Umumiye'ye bırakılmıştır. Başlangıçta 2 milyon 522 bin Osmanlı Lirası tutarındaki geliri kontrol eden kurum, 1911-1912 yıllarında bütün devlet gelirlerinin yüzde 32,5'nu yani 8 milyon

(13) R. S. SUVLA, *Tanzimat*, İstanbul, 1940 içinde s. 287.

(14) BERGES, *İklyüz Yıldır..*, s. 27.

258 bin lirayı kontrol eder duruma gelmiştir. Ayrıca idare, kendine ayrılan gelirlerde, rızası hilâfına bir değişiklik yapılmasında karşı çıkmıştır. Bunun sonucunda devletin malî politikasında büyük ölçüde Düyunu Umumiye'ye bağımlı kalmıştır (14). Ayrıca Düyunu Umumiye, alacağından fazla kaynağa el koyarak elde ettiği gelirleri Batının tahvil piyasasına aktarmıştır. Bu durumun garip sonucu olarak, İtalya, Düyunu Umumiye'den aldığı kredi ile Trablus harbini finanse etmiştir. Kısacası bu idare, Osmanlı Devletinin başında Demokles'in kılıcı gibi 72 yıl asılı durmuş ve Osmanlı Devleti bu süre içinde geniş bir «malî esaret» altında kalmıştır (15). Lozan'da bile Umumiye'nin tarihe gömülmesi çok güç olmuştur (16).

İlk ikraz anlaşması 4 Ağustos 1854 tarihinde yapıldığına göre bu tarihten tam bir asır sonra yeni 25 Mayıs 1954'de Osmanlı borçları kesin olarak tavsiye edilebilmiştir. Özetle, bu dönemdeki dış yardım ve ikrazatı Niyazi Berkes'in deyişiyle Türk toplumunun bedenine batırılmış gıda verici şırıngalara değil, serveti dışarıya çekmek için sokulmuş kan alma şırıngalarına benzetmek mümkündür (17).

Osmanlı Devleti, Düyunu Umumiye'nin mali kıskaçı içinde iken 1914 yılında Birinci Dünya savaşına girmek zorunda kalmıştır. Bu savaş sırasında Batıda ve Doğuda çeşitli cephelerde sevaşlar devam ederken ekonomik alanda da ittihatçılar tarafından «millî iktisat» denemesine girilmiştir. İttihatçıların uygulamış olduğu bu politikanın esasları şöyledir:

Paris (1856) ve Berlin (1878) anlaşmalarının feshi ve bunun sonucunda yabancı devletlerin Türkiye'nin iç işlerine karışmasının önlenmesi.

Kapitülasyonlara son verilmesi. Türkiye, 1914 yılının sonbaharında kapitülasyonlara son vermiştir.

(14) AVCIOĞLU, a.g.e., s. 86.

(15) Tanınmış tarihçi A. Toynbee, Düyunu Umumiye'yi şöyle sıfatlandırmaktadır: «1881'den 1911-23 fırtınasına kadar Osmanlı gelirlerini kontrol ederek ve yöneterek, yalnız hissedarlara değil Osmanlı hazinesinde para kazandırmış olan bu ünlü uluslararası kuruluş Ankara önderlerinin düşman gözle bakmaları çok tabii idi.» A. TOYNBEE, **Türkiye: Bir Devletin Yeniden Doğuşu**, İstanbul, 1971, s. 257.

(16) Lozan Anlaşması hükümlerine göre; Osmanlı Devletinin Büyük Savaştan önce almış olduğu borçların yüzde kırkı Türkiye Cumhuriyetinin omuzlarına yüklenmiştir. Buna karşılık Düyunu Umumiye İdaresi, 1881 Anlaşması ile tanınmış olan gelirleri kontrol etme yetkisini kaybetmiştir. Lozan Anlaşması: Md: 46-57. Bkz. SOYSAL, a.g.e., s. 50-59.

(17) Berkes, **İkiyüz Yıldır**, s. 49.

— Yabancıların Türkiye'deki ayrıcalıklarına son verilmesi. Yabancıların statüsü ile ilgili bir kanunla, yabancıların eski imtiyazlarına son verilmiş ve vergide tam eşitlik sağlanmıştır.

— Millî sanayiın bir gümrük tarifesi ile korunması. Yeni gümrük sistemi, tarımı ve yerli sanayii korumak, sanayii teşvik etmek amacını gütmektedir. Tarım alet ve makineleri gümrüksüz ithal edilecektir. Buna karşılık, yerli tarım ürünleri ve çimento, dokuma gibi yerli sanayi yüksek gümrük tarifeleri ile korunacaktır.

Yabancı şirketlerin bütün defterlerini ve yazışmalarını Türkçe yapması. Bu tedbir ile yabancı şirketlerde dolaylı yoldan Türk personel çalıştırılması sağlanmıştır. Ayrıca şirketler tabelâlarında Türkçe yazacaklardır.

— Yabancı şirketlere karşı millî sanayie ayrıcalıklar tanınması ve geliştirilmesi için 1915 Teşvik-i Sanayi Kanunu çıkarılmıştır.

— Millî sanayii korumak üzere devletin imtiyazlar tanıdığı ve Maliye Bakanlığının kurucusu olduğu bir İtibar-ı Millî Bankası kurulması. Daha sonra 1924 yılında bu bankanın yerini İş Bankası alacaktır. İslam tüccarın itti-hatçılar döneminde kurduğu Adapazarı İslâm Ticaret Bankası (1913) daha sonra Türk Ticaret Bankası, Terhisi Akar Bankası ise T.C. Emlâk ve Kredi Bankası olacaktır.

— Tatil-i Eşkal Kanunu ile grevin yasaklanması.

— Ordu eliyle demiryolu kurma ve işletmeye yönelmesi. 1915 yılında çıkan bir kanunla Ankara-Sivas-Erzurum, Sivas-Samsun, Erzincan-Karadeniz kıyısı ve Trakya demiryollarının yapılması ve işletilmesi orduya verilmiştir (18).

Bütün bunların dışında tarımda modern işletmeciliği geliştirmek için tarım okullarının artırılması, kursların çoğaltılması, kooperatifçiliğin geliştirilmeside sağlanmaya çalışılmıştır. Sanayi okulları islah edilmiş ve kadın meslek okulları açılmıştır. Almanya'ya öğrenci ve işçi gönderilmiştir. Hiris-tiyan nüfus, Türk nüfusundan daha hızlı çoğaldığı için Türk nüfusunun artması teşvik edilmiştir. Kooperatifçilik yalnız tarımda değil, şehirlerde de ticareti yabancıların elinden kurtarmak amacıyla teşvik edilmiştir. Millî sanayiın gelişmesi için sanayie geniş muafiyetler tanınmıştır.

(18) D. AVCIOĞLU, **Millî Kurtuluş Tarihi**, İstanbul, 1974, s. 1356.

İttihatçılar tarafından izlenen bu politika, millî tüccarın zenginleşmesine, Rum ve Ermeni tüccarların yanında kuvvetlenmesine yardım etmiştir. Kurtuluş Savaşı yıllarında azınlıkların Türkiye dışına çıkması, onların ekonomi içindeki yerlerinin boşalmasına sebep olmuştur. 1922-1928 yıllarında Türkiye'de devlet, parasız ve kadrosuzdur. Cumhuriyetle beraber Osmanlılardan yeni devlete, 386 işyeri kalmıştır. Bu işyerlerinde çalışan 20.000 sanayi işçisi vardır. İthalat 145 milyon, itharacat ise 85 milyon lira civarındadır. Demiryolları, elektrik ve ulaştırma şirketleri, İstanbul ve İzmir rıhtım işletmeleri yabancı şirketlerin elindedir. Dünyu Umumiye'den yeni devlete 86 milyon liralık dış borç kalmıştır. Birinci Dünya savaşı, yarım milyon Türk'ün hayatına mal olmuş ve bu dönem içinde Türkiye nüfusu 12 milyona inmiştir (19).

Cumhuriyet döneminde devlet, bir an önce üretimi arttırmak için Türk tüccar, çiftçi ve sanatkârları desteklemek yolunda her türlü teşviki göstermeye hazırdır. Cumhuriyet yıllarında ilk iş «üç beyaz» denilen un, şeker ve bez'de ithalattan kurtulup üretimi arttırmak için bir savaş açmak olmuştur. Cumhuriyet'in ilk yıllarında izlenen iktisat politikası, tıpkı ittihatçıların yapmış oldukları gibi «millî iktisat»tır. Millî iktisattan amaç, tam bağımsızlığı gerçekleştirmektir. Gerçekten 1923 yılında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nde bir açış konuşması yapan Mustafa Kemal Paşa aynen şöyle demektedir: «İstiklâl-i tam için şu düstur var: Hakimiyet-i milliye, hakimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir... En kuvvetli temel iktisadiyattır. Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa olsun, iktisadi zaferlerle tetviç edilmezse semere, netice pâyidar olamaz. En kuvvetli ve parlak zaferimizi de tetviç eden semert-ı nafiayı temin için hakimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tarsini lâzımdır» (20).

Cumhuriyetin ilk yıllarında devletin iktisat politikası, daha çok liberal bir nitelik taşımakta ve özel girişime açık bulunmaktadır. Mustafa Kemal, 7 Şubat 1923 tarihindeki bir demecinde; «Kaç milyonerimiz var? Hiç. Binaenaleyh biraz parası olanlarada düşman olacak değiliz. Bilakis memleketimizde bir çok milyonerlerin hatta milyarderlerin yetişmesine çalışacağız... Binaenaleyh muhtelif meslekler erbabının menfaatleri birbiriyle karışmış olduğundan, onları sınıflara ayırmak imkânı yoktur, heyet-i umumiyesi halktan ibarettir» diyerek bu politikaya yön vermiştir. Bununla beraber Mustafa Kemal, 1 Mart 1922 tarihinde meclisi açış nutkunda, kamu yararını doğrudan

(19) E. Z. ÖKTE, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, No. 59.

(20) **Türkiye İktisat Kongresi: 1923 İzmir**, der. A. Gündüz Ökçün, Ankara, 1971, s. 251.

doğruya ilgilendiren kurumları ve teşebbüsleri devletleştireceğiz görüşünü de açık bir şekilde belirtmiştir. Atatürk, ülkenin kalkınmasında yabancı sermayeye fazla bel bağlamamıştır. Gerçekten 1923 yılında Atatürk şöyle di-yordu: «Devlet yapısını yaşatmak için dışarıya başvurmaksızın memleketin kaynak ve gelirleriyle yetinme tedbirlerini bulmak gereklidir ve mümkündür». Buna rağmen 1923 İzmir İktisat Kongresinde kabul edilen Misak-ı İktisad'ın 9 maddesi ile «ecnebi sermayesine aleytar değiliz» hükmüde gözden uzak tutulmamalıdır (21).

Aslında, Kurtuluş Savaşı sıralarında iktisatçılar, liberal kapitalizmden başka görüşlerde sahip değillerdir. 1920 lerde yeryüzünde liberal kapita-lizmden başka bir uygulamada yoktur. Bu yıllarda Sovyet Rusya, savaş ko-münizmini uygulamaya başlamış fakat 1921 yılında bu politikadan vazge-çerek NEP politikasına dönüş yapmıştır. Lenin bu yeni politikaya «devlet ka-pitalizmi» adını vermektedir ve devlet kapitalizmi, sosyalizme giden bir ara yoldur. Planlı ekonomiye Rusya çok sonraları 1928 yılında geçmiştir (22). Bu nedenle o zamanki iktisatçılarda, liberalizimden başka görüşlere sahip de-ğillerdir. Falih Rıfkı Atay'ın deyişle o günlerdeki durum şöyledir: «Bilmiyor-duk. Bir bilen ve öğretende yoktu. Herkes şaşkırtıcı ve ümit kırıcı idi. Mekteplerde okudukları ve okuttukları ondokuzuncu asır iktisat teorileri ile yeni devlete nasihat verenleri dinlesek, kollarımızı kavuşturup bir asır bekle-meliydik. Başvekil, demiryollarını kendimiz yapacağımızdan bahsettiği va-kit, her taraftan:

— Devlet demiryolu yapamaz, kitapta yeri yok... Sesi geliyordu.» (23). Falih Rıfkı daha sonra devam ederek o zamanki başvekil'in «Ben o teori bu teori bilmem. Bir şey bilirim, o da hergün bir karış ray döşemek» dediğini-de ekliyordu (24).

Kurtuluş Savaşı yıllarında Atatürk'ün yakın çevresinde bulunan Ziya Gökalp, Sadri Maksudi, Yusuf Akçura, Zeki Velidi, Fuat Köprülü, Hamdullah Suphi gibi yazar ve fikir adamları, Atatürk'ün düşüncelerine büyük ölçüde

-
- (21) Misak-ı İktisad'ın oniki maddesi için bkz. A. G. ÖKCÜN, «1923 Yılında İz-mir'de Toplanan Türkiye İktisat Kongresinde Kabul Edilen Esaslar», **SBF Der-gisi**, Mart 1968, s. 59-60.
- (22) AVCIOĞLU, **Milli Kurtuluş Tarihi**, s. 1354. Sovyet Rusya ancak 27 Aralık 1929 da Stalin'in arzusu ile bu politikadan vazgececektir.
- (23) F. R. ATAY, **Çankaya**, İstanbul, 1969, s. 452.
- (24) ATAY, a.g.e., s. 452.

katkıda bulunmuşlardır (25). Bunlar arasında özellikle Z. Gökalp'in önemli bir yeri vardır (26). Gökalp'in, **Türkçülüğün Esasları** isimli eserinde Kurtuluş Savaşı yıllarında ilgilendiği iktisat konusundaki görüşlerini toplu halde bulmak mümkündür. Z. Gökalp bu eserde özetle: «Türklerin,... birde iktisadi mefkuresi vardır ki, memleketi büyük sanayie kavuşturmaktır. Bazıları: memleketimiz bir ziraat yurdudur, biz daima çiftçi bir millet kalmalıyız. Büyük sanayi ile uğraşmağa kalkışmamalıyız diyorlarki asla doğru değildir. Gerçekten, çiftçiliği hiçbir zaman elden bırakacak değildir; fakat çağdaş bir millet olmak istiyorsak, mutlaka büyük sanayie malik olmamız lazımdır. Avrupa inkilâplarının en ehemmiyetlisi, iktisadi inkilâptir. İktisadi inkilâp ise ilçe iktisadı yerine, millet iktisadının ve küçük zanaatlar yerine büyük sanayiîni konulmasından ibarettir. Millet iktisadı ve büyük sanayi ise, ancak himaye usulünün tatbiki ile husule gelebilir. Bu hususat bize rehber olacak millî iktisat nazariyeleridir» (27) demektedir.

Gökalp'in burada kısaca değindiğimiz fikirleri, Gazi üzerinde şüphesiz etkisiz kalmamıştır. Kemal Atatürk, birçoklarının sandığının aksine ekonomiye gereken önemi vermiş ve bunu çeşitli vesileler ile açıklamıştır. 17 Şubat ile 4 Mart 1923 tarihleri arasında İzmir'de toplanan Türkiye İktisat Kongresi'nin açış konuşmasında Gazi, Osmanlı İmparatorluğunun gerileyiş ve çöküş nedenlerinin özellikle ekonomik olduğunu belirtmekte, ekonominin tanımını yaparak bu kavram üzerinde uzun uzun durmaktadır. Bir millet hayatında ekonominin önemi konusunda Atatürk özetle şöyle demektedir:

«Tarih, milletimizin itila ve inhitatı esbabını ararken bir çok siyasi, askerî, içtimaî sebebler bulmakta ve saymaktadır. Şüphe yok bütün bu sebebler hadîsat-ı içtimaiyede müessesirdirler.

-
- (25) M. ERÖZ, «Atatürk'ün İktisat Görüşü», **Ankara Ticaret Odası Dergisi** Kasım 1972, s. 4.
- (26) M.K. Atatürk'ün fikri yapısı üzerinde Z. Gökalp'in etkisi, yerli ve yabancı yazarlar tarafından da kabul edilmiştir. Bu konuda sosyolog Prof. Dr. C. C. Zimmerman, «Türk İnkilabının fikri şerefi ise, geniş bir manada Ziya Gökalp'e ve onun rehberliği ile sosyoloji doktrinleri konusundaki öğretim faaliyetine aittir» demektedir. Bkz. C. C. Zimmerman, **Yeni Sosyoloji Dersleri**, cev. A. Kurtkan, İstanbul, 1966, s. 1. Aynı şekilde D. Avcıoğlu'nda, «Kurtuluş Savaşı yıllarında, en işe yarar görüşler, yine de ömrünü uygar ve benliğine sahip bir Türkiye kurma üdşüncesine adayan Ziya Gökalp'e bulunmaktadır» diyerek Gökalp'in hakkını teslim etmektedir. AVCIOĞLU, **Türkiyenin Düzeni**, s. 216.
- (27) Z. GÖKALP, **Türkçülüğün Esasları**, 1000 Temel Eser, İstanbul, 1970, s. 178-182.

Bir milletin doğrudan doğruya hayatıyla alâkadar olan, o milletin iktisadiyatıdır. Tarihin ve tecrübenin teksim ettiği bu hakikat bizim millî hayatımızda ve millî tarihimizde tamamen mütecellidir. Hakikaten Türk tarihi tetkik olunursa itilâ, inhitat esbabının iktisadî mesailden başka bir şey olmadığı derhal anlaşılır» (28).

Efendiler;

Tarihimizi dolduran zaferler, yahut izmihlâller kâffesi ahval-i iktisadiyemizle münasëbettar ve alâkadardır.

Yeni Türkiye'mizi lâyük olduğu mertebe-i resânete isal edebilmek için, behemmahâl iktisadiyatımıza birinci derecede ve en çok ehemmiyet vermek mecburiyetindeyiz. Zamanımız tamamen bir iktisat devrinden başka bir şey değildir.»

«Kılınç kullanan kol yorulur; fakat saban kullanan kol her gün daha çok kuvvetlenir ve hergün daha çok sahip olur.»

«İstiklâl-i tâm için şu düstur var: Hâkimiyet-i milliye, hâkimiyet-i iktisadiye ile tarsin edilmelidir. Bu kadar büyük gayeler, bu kadar mukaddes, azametli hedefler kâğıt üzerindeki düsturlarla, arzu ve husûl bulamaz. Bunların tahakkuk-u tammını temin için yeğane kuvvet, en kuvvetli iktisadiyatıdır. Siyasi ve askeri muzafferiyetler ne kadar büyük olursa iktisadi zaferle tetviç edilmezse semere-i netice payidar olamaz. En kuvvetli ve parlak zaferimizi de tetviç eden semerat-ı nafiayı temin için hâkimiyet-i iktisadiyemizin temin ve tarsini lâzımdır.»

«Bence halk devri, iktisat devri mefhumu ile ifade olunur. Öyle bir iktisad devriki memleketimiz mamur milletimiz müreffeh ve zengin olsun.»

«Eğer vatan kupkuru dağ ve taşlardan, viran köy, kasaba ve şehirlerden ibaret olsaydı, onun zindandan farkı olamazdı. Felsefenin sahipleri memleketi zindan ve cehennemden başka bir şey yapmamıştır. Bu vatan evlat ve ahfadımız için cennet yapılmışa lâyıktır. Bu, faaliyet-i iktisadiye ile kâbilidir.

Öyle bir iktisad devr ki artık milletimiz insanca yaşamasını bilsin ve o esbabı bilerek ona göre lâzım olan tedabire tevessül etsin.»

(28) Burada sözü edilen son iki fıkradaki fikirler, 1934 yılında eski harfler ile yazılmış «İktisat Esaslarımız» isimli broşürde bizzat Atatürk tarafından tekrar okunarak altı çizilmiştir. Nakleden Prof. Dr. A. İNAN, **Atatürk Hakkında Hatıralar ve Belgeler**.

«Efendiler;

Görülüyor ki, bu kadar kat'i ve yüksek bir zafer-i askeriden sonra dahi bizi sulha kavuşmaktan men eden esbab doğrudan doğruya esbab-ı iktisadiyedir, mülâhazat-ı iktisadiyedir. Çünkü bu devlet, hakimiyet-i iktisadiyesini temin ederse o kadar kuvvetli temel üzerinde yerleşmiş ve teâli etmeğe başlamış olacaktır ve artık bunu yerinden kımıldatmak mümkün olamayacaktır. İşte düşmanlarımızın hakiki düşmanlarımızın muvaffakat, bir türlü rıza gösteremedikleri budur».

«İktisadiyet, iktisadiyet diyoruz. Fakat arkadaşlar, iktisadiyet demek herşey demektir. Yaşamak için, mes'ut olmak için, mevcudiyet-i insaniye için ne lâzımsa bunların kâffesi demektir. ziraat demektir, ticaret demektir, sây demektir, herşey demektir».

«Arkadaşlar, bence yeni Devletimizin, yeni Hükümetimizin bütün esasları, bütün programları iktisat programından çıkmalıdır. Çünkü demin dediğim gibi herşey bunun içinde mündemiçtir. Binaenaleyh evlâtlarımızı o suretle talim ve terbiye etmeliyiz, onlar bu ve bütün bunların faaliyet sahalarında müsmir olsun bir müessir olsunlar, faal olsunlar, amelî bir uzuv olsunlar. Binaenaleyh maarif programımız gerek ibtidai tahsilde, gerek orta tahsilde verilecek bütün şeyler bu nokta-i nazara göre olmalıdır. Maarif programlarımız gibi şubatı Devlet için tasavvur olunacak programlar dahi iktisat programına istinat etmekten kendini kurtaramazlar (29).

Mustafa Kemal Atatürk, Büyük Zafer'den bir yıl sonra 30 Ağustos 1924 tarihinde Afyon Tepe'de yapmış olduğu konuşmada ekonomik zaferleri, askeri zaferlerden çok üstün tutmaktadır. Bağımsızlık, uygarlık, refah ve mutluluk, ancak iktisadi başarılar ile mümkün olacaktır. Gazi bu konuşmasında şöyle demektedir:

«Milletimiz burada tes'it ettiğimiz büyük zaferden daha büyük bir zafer peşindedir. O zaferin idraki milletimizin iktisadi sahadaki muvaffakiyetleri ile mümkün olacaktır.

Bilirsiniz ki, ekonomik yönden zayıf bir millet, fakr-u sefaletten kurtulamaz. Kuvvetli bir medeniyete, refah ve saadete kavuşamaz. İçtimai ve siyasi felâketlerden yakasını kurtaramaz. Memleketin idaresinde ki muvaffakiyet de iktisadiyatındaki müktesebet derecesiyle mütenasip olur.

(29) ÖKÇÜN, Türkiye İktisat Kongresi, s. 243-256.

Hiçbir medeni, devlet yoktur ki, ordu ve kumandasından evvel iktisadını düşünmüş olmasın. Memleket ve istiklâle müdafaası için vucudu lâzım olan büyük kuvvetler ve vasıtalar iktisadiyetin genişlemesi ve gelişmesi ile mükemmel olabilir.»

Atatürk yine 1 Kasım 1937 günü Türkiye Büyük Millet Meclisindeki açış konuşmasında iktisadın devlet ve fikir gibi kavramlarla çok sıkı bağılılığını şu şekilde belirtmektedir:

Şimdi arkadaşlar, ekonomi hayatımızı gözden geçireceğim. Derhal bildirmeliyim ki ben, ekonomik hayat denince; ziraat, ticaret, sanayi faaliyetlerini ve bütün nafia işlerini, birbirinden ayrı düşünülmesi doğru olmayan bir kül sayarım. Bu vesile ile şunu da hatırlatmalıyım ki, bir millete müstakil hüviyet ve kıymet veren siyasi varlık makinasında, devlet, fikir ve ekonomi hayat mekanizmaları, birbirine bağlı ve birbirine tâbidirler; o kadar ki, bu cihazlar birbirine uyarak aynı ahenkte çalıştırılmazsa, hükümet makinasının motris kuvveti israf edilmiş olur, ondan bekenen tam verim elde edilemez. Onun içindir ki, milletin kültür seviyesi iç sahada; devlet, fikir ve ekonomi sahalarındaki faaliyet ve başarıları neticelerinin hasılasıyla ölçülür.»

Buraya kadar yapmış olduğumuz açıklamalardan da anlaşılacağı gibi, Atatürk, bir iktisatçı olmamakla birlikte ekonomi ilmine gereken önemi vermiştir. Atatürk'ün iktisatla ilgilenişi şüphesiz yeni kurulmakta olan millî devletin siyasi, hukuki, kültürel ve sosyal sorunlarının çözümü ile sınırlıdır. Atatürk'ün ekonomi konusundaki temel görüş ve düşüncelerine nüfuz edebilmek ve Cumhuriyet'in ilk yıllarında memleketin içinde bulunduğu ekonomik çöküntüyü daha iyi kavrayabilmek için, mutlaka Osmanlı İmparatorluğunun geçen asırdaki ekonomik durumunda bilmek gereklidir. İktisatçı Atatürk'ü anlayabilmek için bu şarttır.

Bu yazımız ile, Osmanlıların son dönemlerinden konuyu alarak Cumhuriyete kadar olan süre içinde karşılaşılan iktisadi zorluklar, Batının Osmanlı Devletini ne şekilde kendi açık pazarı haline getirerek ekonomik ve malî yönden nasıl abluka altına aldığını, bu şartlar altında Mustafa Kemal Atatürk'ün iktisadi bağımsızlığa ve ekonomiye verdiği önemi açıklamaya gayret ettik. Bu konuda son olarak söylenecek olan şudur. Kemal Atatürk, herşeyden önce, milletlerin iktisadi yönden bağımsız olmadan, siyasi bir bağımsızlığa sahip olamayacaklarına inanmış bir liderdir. Bu nedenle, yukarıda yapılan açıklamalar ile kendi sözlerinden de anlaşılacağı gibi ekonomiye gereken önemi vermiş ve iktisadi konularda milliyetçi ve toplumcu bir görüşü benimsemiştir.